

«ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ» ԱՄՐՈՑՆԵՐԻ ՖԵՆՈՄԵՆԸ՝ ԱՐԱԳԱԾ ԼԵՌԱՆ ՋԱՐԱՎԱՅԻՆ ԼԱՆՁԻ ԱՄՐՈՑՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ*

Արագած լեռան հարավային լանջի պաշտպանական համակարգերի տարածման օրինաչափությունները և գործառնությունը հասկանալու համար՝ ներկայացվող հոդվածում օգտագործվում են նորագույն մեթոդներ՝ մասնավորապես GIS համակարգ: Ներկայացվող տարածքը հարուստ է «կիկլոպյան» ամրոցներով (ամրացված բնակավայր, ամրոց, ամրացված սրբատեղի, դոյակ) և հսկայական հեկտարներ զբաղող դամբարաններով (կրոմլեխ, դամբանաթումբ, դոլմեն): Տարածաշրջանը հարուստ է ջրային ռեսուրսներով, մասնավորապես Ամբերդ, Քասախ, Շահվերդ լեռնային կիրճերով հոսող մանր և միջին գետակները, ինչպես նաև բազմաթիվ բնական և արհեստական ջրավազանները կենսական նշանակություն են ունեցել տարածքում վաղնջական շրջանում բնակավայրային համակարգերի ձևավորման համար¹:

Արագած լեռան հարավային լանջը ինտենսիվորեն բնակեցվել է բրոնզ-երկաթե-դարյան մշակույթների զարգացման վաղագույն փուլերից: Ինչ վերաբերում է «կիկլոպյան» ամրոցներին, ապա այստեղ, ինչպես ողջ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, դրանք գոյություն ունեն առնվազն ուշ բրոնզի դարից: Այստեղով էին անցնում Արարատյան դաշտը Շիրակին, Ջավախքին և Թոռեքին կապող ճանապարհները, որոնք և վերահսկվում էին ուսումնասիրության առարկա դարձած ամրոցների կողմից մ.թ.ա. 14–9-րդ դարերում [հմմտ. նկ. 1]:

Ներկայացվող տարածքն, ըստ էության, բրոնզ-երկաթեդարից մինչև զարգացած միջնադար ընդգրկող ժամանակահատվածում կարևոր դեր է խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջանների պատմական զարգացումներում: Տարածքի նախապատմական շրջանից մինչև ուշ միջնադարն ընդգրկող ժամանակաշրջանը խիտ բնակեցման մասին են վկայում հարուստ բնակավայրային համակարգերը, հսկայական հեկտարներ զբաղող դամբարանները, միջնադարյան հարուստ վիմագրական կոթողները և մոնումենտալ կառույցները:

Հիմնաբառեր՝ Արագած լեռ, «կիկլոպյան» ամրոց, ուշ բրոնզի դարաշրջան, վաղ երկաթի դարաշրջան:

Դիրքը և ուսումնասիրության պատմությունը

Հետազոտված տարածքի «կիկլոպյան» ամրոցներին առաջին անգամ անդրադարձել են դեռևս 19-րդ դ. վերջերին և 20-րդ դ. սկզբներին: 1920-ական թվականների սկզբներին Հնությունների պահպանության կոմիտեն հետախու-

* Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 3–6/1 «Ուրարտագիտական հետազոտությունների սեկտորի ստեղծում» գիտական գործունեության ենթակառուցվածքի պահպանման ու զարգացման ծրագրի շրջանակում:

¹ Դանիելյան 2019, 625–637:

գական աշխատանքներ է իրականացրել Արագած լեռան հարավային լանջերին՝ դեպի Արարատյան դաշտ ձգվող հատվածներում: Ուսումնասիրվող գոտու «կիկլոպյան» ամրոցներին անդրադարձել են Ս. Տեր-Հակոբյանը, Թ. Թորամանյանը, Ա. Քալանթարը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Ե. Բայբորթյանը, Վ. Աբրահամյանը, Գ. Արեշյանը, Կ. Ղաֆադարյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Օհանյանը, Հ. Սիմոնյանը, Պ. Ավետիսյանը, Գ. Թումանյանը, Ռ. Բադալյանը, Լ. Կիրակոսյանը, Ա. Աղաջանյանը²: 2016–2017 թթ. ՀՀ. ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի՝ վիշապաքարեր հետազոտող արշավախմբի կազմում (ղեկ. Ա. Բորոխյան) հետախուզական աշխատանքներ ենք իրականացրել Արագած լեռան հարավային փեշերին: Մասնավորապես խնդիր էինք դրել քարտեզագրել Հուշարձանների պահպանության պետական ցուցակում հաշվառված՝ նախկինում մասնակի ուսումնասիրված հուշարձանները: Հետազոտվող տարածքը գտնվում է ծովի մակերևույթից մինչև 1000–2000 մ բարձրության վրա:

Արագած լեռան հարավային լանջի բրոնզ-երկաթեդարյան «կիկլոպյան» ամրոցները

Պաշտպանական համակարգերը, որպես կանոն, կառուցվում էին ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող հանգուցային հատվածներում, շրջակայքի նկատմամբ համեմատաբար բարձր դիրք գրավող ալպիական մարգագետիններով հարուստ գոտիներում³, կտրուկ և դժվար հասանելի լանջերով⁴, հարթ վերնամասով⁵ բլուրներին, սարահարթերին, լեռնային հրվանդաններին⁶ և դարավանդներին⁷, լեռնային գետերի և ջրերի աղբյուրներին մոտ⁸, շրջակայքում բարձր լեռներ և խիտ բլուրներ ունեցող⁹ գետերի կիրճերին¹⁰ ինտենսիվ օգտագործելով տեղանքի բնական պաշտպանվածությունը¹¹, հատակագծում շատ հաճախ կրկնօրինակելով տեղանքի հարթ վերնամասի տեղագրական յուրահատկությունները:

² Տեր-Հակոբյան 1935, 145–148; Թորամանյան 1942, 11–40; Քալանթար 1925, 207–232; Քալանթար 1937 171–187; Տեր-Մինասյան 1961, 45–56; Байбуртян 2011, 13, 21, 22, 38, 56; Աբրահամյան 1940; Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996; Արեշյան և այլք 1977; Արեշյան 1985; Smith, Kafadarian 1996, 27–29; Саркисян 1988; Օհանյան 1990: Սիմոնյան, Երանոսյան 1977ա; Սիմոնյան, Երանոսյան 1977բ; Սիմոնյան, Երանոսյան 1978ա; Սիմոնյան, Երանոսյան 1978բ; Սիմոնյան 1991; Աւետիսեան և այլք 1998; Ավետիսյան 2003, 53–55; Թումանյան 2012; Badalyan, Avetsyan 2007, 24–33; Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 71–80:

³ Расулоглы 1993, 19.

⁴ Аджян и др. 1932, 62; Пиотровский 1949, 57; Есаян 1976, 16.

⁵ Թորամանեան 1921–1922, 212:

⁶ Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 80–86:

⁷ Sanamyan 2002, 325–327.

⁸ Пиотровский 1949, 45; Բարխուդարյան 1935, 20; Սարգսյան 1979, 72; Расулоглы 1993, 19.

⁹ Թորամանեան 1921–1922, 21:

¹⁰ Есаян 1976, 16.

¹¹ Расулоглы 1993, 19.

Արագած լեռան հարավային լանջի բրոնզ-երկաթեդարյան ամրոցաշինության առանձնահատկությունը դրանց 1–2 կմ հեռավորության վրա խմբերով/կլաստերներով հանդես գալն է [նկ. 1]:

Պարիսպները կառուցելու համար եղել են մի քանի սկզբունքներ¹²: Դրանք կառուցված էին 3–5 մ հաստության որձաքարի մեծածավալ քարերով, չոր շարվածքով: Համեմատության համար նշենք, որ «կիկլոպյան» ամրոցների պարսպաքարերը Սևանա լճի ավազանում շարվում էին մինչև 2,5–3 մ ծավալով և ունեին 6–8 տոննա զանգված¹³, իսկ Արագած լեռան հարավային լանջին՝ մինչև 1,5–2,2 մ ծավալով և ունեին 2,5–3 տոննա:

Ամրոցներ

Ամրոցները համեմատաբար փոքր տարածք ընդգրկող կառույցներ էին, հիմնականում ընդգրկում էին մինչև 1 հա տարածք, որտեղ կարող էին տեղավորվել մինչև երեք հարյուր սպառազինված ռազմիկներ: Ամրոցներին կից տարածվում էին փոքր տարածք ընդգրկող կացարանները, որոնց շուրջը փոված էր լինում դամբարանադաշտը: Պաշտպանական համակարգերի այս խումբը լիովին համապատասխանում է ուրարտական սեպագրում հիշատակվող E.GAL^(MEŠ) - «ամրոց»-ների տիպին¹⁴: Ամրոցների այս տիպին է պատկանում Բյուրական 1-ը (նախկին անվանումը՝ Շիշկոնդ ամրոց): Այն գտնվում է Անտառոտ գյուղից մոտ 2 կմ հյուսիս՝ Ամբերդ գետի կիրճի ձախ ափին, Շիշկոնդ կոչվող բլրի գագաթին: Ամրոցը, գտնվելով ծ.մ. 2000 մ բարձրության վրա, կարևոր ռազմավարական դիրք է գրավում դեպի Արագած լեռան բարձր լեռնային գոտիներ ընթացող ճանապարհին: Ամրոցը հատակագծում կրկնօրինակում է բլրի կլորավուն ռելիեֆը (մոտ 0.2 հա): Դեպի ամրոց ընթացող համեմատաբար հեշտ հասանելի հատվածը գտնվում է բլրի արևմտյան կողմում, ուր եղել է մուտքը, որը 1.80 մ լայնության բացվածք է: Ուղղանկյուն հատակագծով կացարանները գտնվում են բլրի լանջերին և ստորոտներին [նկ. 2]:

Նույն հանգուցային հատվածում է գտնվում Բյուրական 3 (նախկին անվանումը՝ Ինաքլու դար) ամրոցը: Այն գտնվում է Անտառոտ գյուղից մոտ 0.5 կմ հարավ-արևելք, Բյուրական-Ամբերդ ճանապարհից մոտ 200 մ արևելք՝ անդեզիտո-որձաքարային լավային ծագման ձվածիր բլրի գագաթին: Ամրոցը, գտնվելով ծ.մ. 1615 մ բարձրության վրա, կարևոր պահակակետ է Ամբերդի ավազանում: Իշխող դիրքում գտնվող բլրի հարթ վերնամասը օղակված է բլրի ռելիեֆը կրկնօրինակող ձվածիր (մոտ 0.1 հա) հատակագծով ամրոցով: Շրջապարիսպը կառուցված է մեկ երես պարսպաքարերով: Ամրոցի պաշտպանությունը հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմերում իրենց վրա են վերցնում դարավանդաձև կառույց-հենապատերը: Մուտքը գտնվում է հյուսիսային կողմում, ունի մոտ 5 մ բացվածք:

¹² Даниелян, Васильева 2018, 143–144.

¹³ Սարգսյան 1979, 72:

¹⁴ Հմմտ. Арешян 1978, 93–94; Գրեկյան 2018, 225:

Ամբերդի ավագանի հանգույցը, բացի ռազմական նշանակությունից, ունի նաև չափազանց նպաստավոր բնական պայմաններ: Հարուստ ջրագրությամբ, լեռներով ու ձորերով շրջապատված բարձրավանդակը հիանալի պայմաններ է ստեղծում երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար:

Վերը նշված ամրոցները կարևոր ռազմավարական դիրք են գրավում դեպի Արագած լեռան բարձր լեռնային գոտիներ ընթացող ճանապարհի հարավային հատվածներում և տեսանելի կապի մեջ են գտնվել Օրգով 1 (նախկին անվանումը՝ ամրոց Օրգով) ամրացված բնակատեղիի հետ¹⁵, որի համար հավանաբար դիտակետ են եղել: Ռազմական վտանգի դեպքում այդ ամրոցները խարույկների միջոցով ազդանշաններ էին հաղորդում ամրացված բնակավայրերին:

Ամրացված բնակատեղիներ

Ամրացված բնակատեղիները կազմված էին ամրոցից, միջնաբերդից, աշտարակատիպ կառույցներից, բնակատեղիից և դամբանադաշտից: Միջնաբերդը ամրացված բնակավայրի լավ պաշտպանված հատվածն էր, որը գտնվում էր տեղանքում համեմատաբար բարձր դիրք գրավող բլրին, սարահարթին կամ հրվանդանին, իսկ բնակելի համալիրները կառուցվում էին ինչպես ամրոցից ներս, այնպես էլ ամրոցից դուրս՝ բլրի լանջին և ստորոտին՝ տարածվելով դեպի մոտակա հարթավայրերը: Բնակավայրերի այս տիպը ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է URU գաղափարագրով, որտեղ կար մշտական բնակչություն: Գոյություն ունեին նաև URU LUGAL-ու-si- «արքայական քաղաք» տիպի բնակավայրեր¹⁶, որոնք ըստ երևույթին հանդիսացել են «արքայական քաղաքներ» և երկրների կենտրոններ: Նմանատիպ բնակավայրերի տիպին է պատկանում Ամբերդի ավագանում գտնվող Ուջան 1-ը (նախկին անվանումը՝ ամրոց Մոտկան): Հուշարձանախումբը գրավում է մոտ 100 հա տարածք¹⁷: Ծ. մ. 1357 մ բարձրության վրա գտնվող Կենտրոնական հրվանդանը կազմված է հարթ կամ հարթեցված -130 դեպի հարավ թեքության լանջաձև վերնամասից՝ օղակված դարավանդներով և թեք ստորոտներով: Գագաթի հարթ վերնամասը օղակված է հրվանդանի ռելիեֆը կրկնօրինակող սեպաձև (մոտ 9 հա) հատակագծով ամրոցով: Ամրոցից ներս, հրվանդանի գագաթի ամենաբարձր կետում՝ արևելյան հատվածում, պահպանվել է մոտ 950մ² տարածք գրավող միջնաբերդը: Վերջինիս շրջապարիսպն ունի երկու երես, կառուցված է մեծածավալ որձաքարերով չոր շարվածքով: Դեպի միջնաբերդ ընթացող միակ և գլխավոր մուտքը գտնվում է ամրոցից ներս՝ միջնաբերդի հարավարևելյան կողմում և ունի 4 մ բացվածք: Միջնաբերդից դուրս՝ մուտքի արևմտյան կողմում, պարսպապատից ոչ հեռու գտնվում է ձվածիրին մոտ հա-

¹⁵ Արեշյան և այլք 1977, 91; Սիմոնյան, Երանոսյան 1977թ., 52–54; Арешян 1978, 99–100; Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 77–80:

¹⁶ Арешян 1978, 92:

¹⁷ Արեշյան և այլք 1977, 81; Արեշյան, Սիմոնյան 1976, 285:

տակագծով՝ հավանաբար տաճարական համալիր հանդիսացող երկսենյակ աշտարակատիպ կառույց: Բնակատեղին կազմված է ներքին և արտաքին բնակարաններից, որոնք հիմնականում ուղղանկյուն հատակագծով կացարաններ են [նկ. 3]:

Նմանատիպ բնակավայրային համակարգ ուսումնասիրվել է նաև Շահվերդի ավազանում՝ Ղազարավան գյուղից մոտ 1,5 կմ հյուսիս՝ Շահվերդ գետի կիրճի ձախ ափին: Ծ. մ. 1440 մ բարձրության վրա գտնվող Ղազարավան 1-ը (նախկին անվանումը՝ ամրոց Նազրվան, Ղազարավան, Լազարավան) ունի ավելի քան 40 հա մակերես¹⁸: Սարահարթը կազմված է աստիճանաձև՝ դեպի Արարատյան դաշտ իջնող՝ հեշտ հասանելի տեղանքում, որը գտնվում է հարթ տարածության վրա, երեք կողմից շրջապատված հզոր պարիսպներով, իսկ արևմտյան կողմում կտրուկ իջնում է դեպի Շահվերդ գետի կիրճը: Շրջապարիսպը կառուցված է երկերես պարսպաքարերով մանր խճաքարային միջնալիցքով [նկ. 8]: Ամրապարիսպները հյուսիսարևելյան կողմում հզորացված են զույգ աշտարակներով: Հարավարևմտյան պարսպաշարը հարավային հատվածում հզորացված է 4 աշտարակներով, որտեղ և դեպի ամրոց ընթացող 3 մուտքերից երկուսն են: Բնակատեղին տարածվում է ամրոցի շուրջը՝ բացառությամբ արևմտյան հատվածի [նկ. 4]:

Այս տիպին պատկանող բնակավայրային համակարգերի թվին է պատկանում Բազմաղբյուր 1-ը (նախկին անվանումը՝ ամրոց Փերսի): Այն գտնվում է Բազմաղբյուր գյուղից մոտ 3 կմ հյուսիս՝ Շահվերդ գետի աջ ափին, Կարաղուշ կոնի գագաթին¹⁹: Ամրոցը (2.5 հա) գտնվում է ծ. մ. 1581 մ բարձրության վրա գտնվող հրվանդանի լանջերին: Միջնաբերդը (0.8 հա) գտնվում է կոնի հարթ կամ հարթեցված գագաթին, որի հարավային, հարավարևելյան և հարավարևմտյան հատվածներում պարսպաքարերը մշակված են: Դեպի ամրոց ընթացող միակ հասանելի ճանապարհը գտնվում է հրվանդանի հյուսիսարևմտյան հատվածում: Բնակավայրը տարածվում է ամրոցից դուրս՝ լանջերին և հարթավայրում: Խիտ դասավորված կացարաններն ունեն կլորավուն, ձվաձև և ուղղանկյուն հատակագծեր [նկ. 5]:

Ամբերդի ավազանի URU^(MEŠ)- «քաղաք»²⁰ տիպի բնակավայրերի թվին է պատկանում Ավան 1-ը (նախկին անվանումը՝ ամրոց Ջյանբերդ, Արագածոտն, Դոյթուր)²¹, որը գտնվում է Խնուսիկ գյուղից մոտ 900 մ հարավ-արևելք՝ երկաստիճան հրաբխային կոնի գագաթին: Ծ.մ. 1928մ բարձրության վրա գտնվող

¹⁸ Քալանթար 1925, 214, 217–218; Տեր-Հակոբյան 1935, 145; Աբրահամյան 1940, 22; Թորամանյան 1942, 30–31; Արեշյան և այլք 1977, 82–83; Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 70–71; Арешян 1978, 103; Սիմոնյան, Երանոսյան 1978բ, 37–38; Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 73–76:

¹⁹ Քալանթար 1925, 214, 218; Աբրահամյան 1940, 24; Տեր-Հակոբյան 1935, 145–147; Արեշյան և այլք 1977, 87–88; Սիմոնյան, Երանոսյան 1978բ, 37–38:

²⁰ Հմմտ. Арешян 1978, 93; Գրեկյան 2018, 225:

²¹ Աբրահամյան 1940, 23; Արեշյան և այլք 1977, 79, 80; Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 63–64; Smith, Kafadarian 1996, 27–29.

հրվանդանը կազմված է հարթեցված վերնամասերից: Գազաթի հարթ վերնամասն օղակված է հրվանդանի ռելիեֆը կրկնօրինակող ձվածիրին մոտ (մոտ 0,67 հա) հատակագիծ ունեցող ամրոցով: Ամրոցի գլխավոր և միակ մուտքը գտնվում է հրվանդանի հյուսիսարևելյան կողմում, որը մոտ 5 մ լայնության բացվածք է: Ամրոցից ներս՝ կոնի գազաթին, պահպանվել է մոտ 513մ² տարածք գրավող միջնաբերդը: Դեպի միջնաբերդ ընթացող մուտքը գտնվում է հյուսիսային կողմում և ունի 2 մ բացվածք: Միջնաբերդից ներս, նրա հարավարևմտյան հատվածում պահպանվել է կլոր աշտարակատիպ շինություն: Բնակավայրը տարածվում է ամրոցից դուրս, հարավային ու հարավարևելյան կողմում՝ հրվանդանի լանջերին, ստորոտին և հարթավայրում, որտեղ նկատվում են հիմնականում ուղղանկյունաձև և քիչ քանակությամբ՝ կլոր հատակագիծ ունեցող պատերի հետքեր [նկ. 6]:

Ամրացված սրբատեղի

Այս տիպին պատկանող «կիկլոպյան» կառույցները բավական քիչ թիվ են կազմում: Եղած օրինակներից կարող ենք ենթադրել, որ սրանք կազմված են եղել կրոմլեխից, որը շրջապատված է եղել պարսպով: Այսպիսի կառույցներ հայտնի են Ավան 2-ում: Ծ. մ. 1821,5 մ բարձրության վրա գտնվող հրվանդանը օղակված է տեղանքի ռելիեֆը կրկնօրինակող կլոր (մոտ 0,04 հա) հատակագիծ ունեցող շրջապարսպով: Շրջապարսպը կառուցված է մեկ երես պարսպաքարերով: Պարսպից ներս՝ կենտրոնական հատվածում, պահպանվել են Օ-ձև կրոմլեխի հետքերը, որի շուրջը գծագրվում են ժայռային ելուստներ և քիչ քանակությամբ քարային կուտակումներ: Միակ մուտքը գտնվում է բլրի հյուսիսարևմտյան կողմում, որը 1,5 մ լայնության բացվածք է [նկ. 7]:

Դղյակ

«Կիկլոպյան» կառույցների այս խումբը Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, այդ թվում և՛ Արագած լեռան հարավային լանջին, բավական փոքր թիվ է կազմում: Այս տիպին պատկանող կառույց է ուսումնասիրվել Անտառոտ գյուղից 3 կմ հյուսիս: Անտառոտ 1 (սախկին անվանումը՝ ամրոց Զույգաղբյուր) գտնվում է Ամբերդ տանող ճանապարհի եզրին, Ֆիզիկայի ինստիտուտի դիմաց՝ Արագած լեռան հարավային լանջերին տարածվող ոչ բարձր լեռնային հրվանդանին: Ուղղանկյուն հատակագծով դղյակը կառուցված է որձաքարի ժայռահիմքի վրա (12×30 մ, բարձրությունը 2.30 մ): Պարսպաքարերը մշակված են: Հարավային կողմում ժայռափոր հիմքերին գծագրվում են 4–5 սենյականոց տան ավերակներ: Դեպի դղյակ ընթացող հատվածում պահպանվել է ժայռափոր ճանապարհ (բարձրությունը՝ 120 սմ) [նկ. 8]: Այն թվագրվում է մ.թ.ա. 12–9-րդ դարերով²²:

²² Արեշյան և այլք 1977, 85:

Եզրակացություն

Արագած լեռան հարավային լանջերին, որոնք նպաստավոր են երկրագործության և անասնապահության համար, առկա են բազմաթիվ մեզալիթյան կառույցներ [հմմտ. նկ. 1]:

Ի մի բերելով առկա տվյալները և դրանք քարտեզագրելով GIS համակարգով՝ պարզ է դառնում, որ մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներում Ամբերդ և Շահվերդ գետերի կիրճերի հովիտների հարուստ ջրագրական համակարգը և լեռնային կիրճերով անցնող ճանապարհներն այն կարևոր հանգույցն էին, որի շուրջ խմբավորվում էին «կիկլոպյան» ամրոցները: Դրանք, ըստ երևույթին, գտնվելով ռազմավարական կարևոր գոտում, կապող օղակ էին Արարատյան դաշտը և դրանից հարավ տարածվող շրջանները Ջավախքին և Թուրքիին կապող ճանապարհներին:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

Ծ. մ. – Ծովի մակերևույթ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ 1940

Աբրահամյան Վ., Աշտարակի շրջան (ուղեցույց ալբոմ) հնագիտական քարտեզով // Հայկական ԽՍՀ պատմական հուշարձանները 4, Յերևան, Պետհամալսարանի հրատ., 1940:

ԱՐԵՇՅԱՆ, ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ 1996

Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը վաղ դասակարգային հասարակության և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում // Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Գիտություն», 1996, 33–68:

ԱՐԵՇՅԱՆ և այլք 1977

Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա., Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նախիբի շրջաններում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, № 4, 77–92:

ԱՐԵՇՅԱՆ, ՍԻՄՈՆՅԱՆ 1976

Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., ԵՊՀ-ի հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի 1975 թ. կատարած հնագիտական աշխատանքները // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1976, № 1, 284–288:

ԱԽԵՏԻՍԵԱՆ և այլք 1998

Աւետիսեան Պ., Ենգիբարեան Ն., Սարգսեան Գ., Հայաստանի նորայայտ հնագիտական յուշարձանները (Արտաշատի դամբարանադաշտ) // Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա, 1998, № 1-12, 193–248:

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ 2003

Ավետիսյան Պ., «Սրբազան լանդշաֆտ»-ի նորահայտ փաստագրումներ Հայաստանում (Ագարակի հուշարձանախմբի պեղումների արդյունքները) // Արագածոտն. հոգևոր և մշակույթի ժառանգություն, գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Օշական, 2003, 53–55:

ԲԱՐԻՆՈՒԴԱՐՅԱՆ 1935

Բարխուդարյան Ս., Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Յերևան, Պետական հրատ., 1935:

ԳՐԵԿՅԱՆ 2018

Գրեկյան Ե., Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը
Բիայնիլի-Ուրարտուում // Պատմա-քանասիրական հանդես, 2018, №, 1225–255:

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ 2019

Դանիելյան Հ., Արագածի հարավային լանջերի բնակավայրային համակարգը,
ջրագրությունը և վիշապաքարերի խնդիրը // Վիշապը հեքիաթի և իրականության
սահմանին (խմբ. Ա. Բոբոխյան և այլք), Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2019, 625–637:

ԹՕՐԱՄԱՆԵԱՆ 1921–1922

Թօրամանեան Թ., Նախաքրիստոնէական հայ ճարտարապետութիւն // Բանբեր
Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, Վաղարշապատ, Լուսժողովրդատի տպա-
րան, 1921–1922 զիրք Ա և Բ, 207–319:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ 1942

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1,
Երևան, «Արմֆան», 1942:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ 2012

Թումանյան Գ., Ագարակ 1 վաղբրոնգեդարյան բնակավայրը (2001–2008 թթ.) //
Հնագիտական պեղումները Հայաստանում №25, Երևան, «Գիտություն», 2012:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ 2013

Կիրակոսյան Լ., Աղաջանյան Ա., Ղազարավանի և Օրգովի ամրոց-բնակատեղի-
ները (պաշտպանական համակարգի և ճարտարապետության շուրջ) // Հուշարձան
տարեգիրք, Ը, Երևան, «Հուշարձան», 2013, 71–82:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ 1979

Սարգսյան Հ., Հայաստանի բրոնզեդարյան շինարարական կառույցների մասին //
Պատմա-քանասիրական հանդես, Երևան, 1979, №4, 72–83:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ 1977ա

Միմոնյան Հ., Երանոսյան Հ., Ամբերդի ավազանի պատմական հուշարձանները //
Երևանի համալսարան 2, 1977, 68–71:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ 1977բ

Միմոնյան Հ., Երանոսյան Հ., Ամբերդի ավազանի պատմական հուշարձանները //
Երևանի համալսարան 3, 1977, 47–57:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ 1978ա

Միմոնյան Հ., Երանոսյան Հ., Քասախի միջին հոսանքի աջափնյա հուշարձանները
// Երևանի համալսարան 1, 1978, 42–58:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ 1978բ

Միմոնյան Հ., Երանոսյան Հ., Շաղվերտի ավազանի պատմական հուշարձանները
// Երևանի համալսարան 3, 1978, 33–39:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ և այլք 1996

Միմոնյան Հ., Գաշ Հ., Ժամկոչյան Ա., Վարդանյան Ռ., Հմայակյան Ս.,
Կարապետյան Ի., Ավետիսյան Պ., Հայ-բելգիական համատեղ պեղումները Ոսկե-
վազում // Հայաստանի Հանրապետությունում 1993–1995 թթ. դաշտային հնագիտա-
կան հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջա-
նի զեկուրումների թեզեր, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1996, 68–70:

ՏԵՐ-ՀԱԿՈԲՅԱՆ 1935

Տեր-Հակոբյան Ս., Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը // Նյութեր
Հին Հայաստանի պատմության, ՀԽՍՀ պատմության և կուլտուրայի ինստիտուտի
աշխատություններ, հ. I, Յերևան, Պետական հրատ., 1935, 145–147:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ 1961

Տեր-Մինասյան Ե., Ամբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները // Էջ-
միածին, 1961, ԺԸ (Ե), 45–56:

ՔԱԼԱՆԹԱՐ 1925

Քալանթար Ա., Քարե դարը Հայաստանում // Նորք, 1925, №5-6, 207-232:

ՔԱԼԱՆԹԱՐ 1937

Քալանթար Ա., Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհրդային Հայաստանում // Տեղեկագիր, ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտ, II գիրք, Յերևան, «Պետհրատ», 1937, 171-194:

АДЖЯН и др. 1932

Аджян А., Гюзальяном Л., Пиотровски Б., Циклопические крепости Закавказья (Отчет о командировке в Армению летом 1930 г.) // Сообщения Государственную академию истории материальной культуры, № 1/2, Ленинград, 1932, 61-64.

РАСУЛОГЛЫ 1993

Расулоглы Т., Циклопические сооружения на территории Азербайджана, Баку, АН СССР. Ин-т археологии. Ленингр. отд-ние, 1993.

АРЕШЯН 1978

Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков // Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения, Москва, «Наука», 1978, 91-108.

БАЙБУРТЯН 2011

Байбуртян Е., Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала, Ереван, Музей истории Армении, 2011.

ДАНИЕЛЯН, ВАСИЛЬЕВА 2018

Даниелян Г., Васильева Е., Укрепленное поселение Гндакар II-I тыс. до н. э // Краткие сообщения Института археологии 253, Москва, Издательство ИА РАН, 2018, 140-147.

ЕСАЯН 1976

Есаян С., Древняя культура племен Северо-Восточной Армении: III-I тыс. до н. э, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1976.

ПИОТРОВСКИЙ 1949

Пиотровский Б., Археология Закавказья с древнейших времён до I тысячелетия до н.э. Курс лекций, Ленинград, изд. ЛГУ, 1949.

САРКИСЯН 1988

Саркисян Г., Разведочные раскопки в Арташаване // Археологические открытия 1986 года, Москва, «Наука», 1988, 473-474.

BADALYAN, AVETISYAN 2007

Badalyan S., Avetisyan P., Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, Mt. Aragats and its Surrounding Region // British Archaeological Reports, International Series 1967, Oxford, «Archaeopress», 2007.

SANAMYAN 2002

Sanamyan H., Architectural Structure, defensive system and building technique of the fortifications // The North-Eastern frontier Uartians and Non-Uartians in the Sevan Lake Basin: The Southern Shores. Book 7, Rome, CNR, 2002, 325-350.

SMITH, KAFADARIAN 1996

Smith A., Kafadarian K., New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia // A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project, Iran 1996, №34, 23-37.

Henrik A. Danielyan

“Erebuni” Historical-Archaeological Museum-Reserve

THE PHENOMENON OF «CYCLOPEAN» FORTRESSES BY THE EXAMPLE OF THE SOUTH SLOPE OF MOUNT ARAGATS

Keywords: Mount Aragats, «Cyclopean» fortress, Late Bronze Age, Early Iron Age.

Among the important features of the construction of the Bronze and Iron Ages fortresses on the southern slope of Mount Aragats was the group disposition of defensive systems located at a distance of 1–2 km from each other. A large number of fortresses have been found in the studied area. These structures occupied a relatively small area. There are dwellings located on a small territory next to them, and the burial ground is spread around. This group of defensive systems fully comply with the type of É.GAL(MEŠ) - "fortresses" named in Urartian cuneiforms. Fortified settlements consist of a fortress, a citadel, tower-like structures, a settlement, and a burial ground. A citadel is a strongly fortified place of the settlement located on a hill, plateau or promontory, occupying a relatively high position in the area. Its residential complexes are located both inside it and outside, on the slopes and foothills of the hill. In Urartian cuneiform inscriptions this type of settlement is named with the ideogram URU and is characterized by a permanent population. There were the following types of settlements: URU LUGAL-nu-si - "royal city" and URU(MEŠ) - "city". Fortified sanctuaries are few. Analyzing the surviving complexes, we can assume that they consist of a cromlech surrounded by a wall. Another type of "Cyclopean" structures are castles, which are quite few on the southern slope of Mount Aragats. Combining the above data, we can conclude that the southern slope of Mount Aragats was inhabited from the earliest stages of the development of the culture of the Bronze and Iron Ages. Cyclopean fortresses, as the main type of settlements, appear during the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age (c. 1500 BC), and most of them refer to the Late Bronze Age (1500–1300 BC) and the Early Iron Age (1200–900 BC).

Генрик Авагович Даниелян

Историко-археологический музей-заповедник «Эребуни»

ФЕНОМЕН «ЦИКЛОПИЧЕСКИХ» КРЕПОСТЕЙ НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО СКЛОНА ГОРЫ АРАГАЦ

Ключевые слова: гора Арагац, «циклопическая» крепость, поздний бронзовый век, ранний железный век.

Одной из важнейших особенностей строительства крепостей бронзового и железного веков на южном склоне горы Арагац было групповое размещение оборонительных систем на расстоянии 1–2 км друг от друга. На изученной территории выявлено большое количество крепостей. Эти сооружения занимали относительно небольшую территорию. Рядом с ними на небольшой площади располагались жилища, а вокруг простирался могильник. Подобная группа оборонительной системы полностью соответствует типу É.GAL(MEŠ) - «крепостей», упоминаемых в урартских клинописях. Укрепленные поселе-

ния состоят из крепости, цитадели, башнеподобных сооружений, жилых домов и могильника. Цитадель – это хорошо защищенный участок укрепленного поселения, расположенный на холме, плато или мысе, занимающий относительно высокое положение на местности, а жилые комплексы размещаются как внутри нее, так и вне: на склонах и предгорьях холма. Этот тип поселения упоминается в урартских клинописных надписях с идеограммой URU, где его характеристикой было постоянное население. Существовали также поселения типа URU LUGAL-nu-si - «царский город» и URU(MEŠ) - «город». Укрепленные святилища весьма немногочисленны. Анализируя сохранившиеся комплексы, можно предположить, что они состоят из кромлеха, окруженного стеной. Еще одним типом «циклопических» сооружений являются замки, которых на южном склоне горы Арагац довольно мало. Объединив вышеприведенные данные, можно сделать вывод, что южный склон горы Арагац был заселен с самых ранних этапов развития культуры бронзового и железного веков. «Циклопические» крепости, как основной тип поселений, появляются в переходной период от средней к поздней бронзе (ок. 1500 г. до н. э.). Однако, большинство из них относится к эпохе поздней бронзы (1500–1300 гг. до н. э.) и раннему железному веку (1200–900 гг. до н. э.).

Ներկայացվել է՝ 05.05.2022,
գրախոսվել է՝ 15.06.2022,
ընդունվել է տպագրության՝ 01.05.2023: